

تأثیر خرده فرهنگ بر توسعه و رفاه اجتماعی

دکتر اصغر عسکری خانقاه*

منصور یوسفی جولندان**

چکیده

پرستش و تقدس از دیرباز در بین اقوام مختلف وجود داشته است و عبادت جایگاه ویژه‌ای در بین ادیان و مذاهب دارد. دین اسلام نیز در این خصوص مستثنا نبوده است و در این بین، زیارت قبور، توسل نمودن و شفاعت خواستن از اهم امور دینی تلقی می‌شود و با توجه به خرده فرهنگ‌های موجود در بین اقوام و مذاهب، اشکال مختلفی از مراسم و مناسک را در بحث اعتقادات دینی می‌توان مشاهده کرد. مزارها و زیارتگاه‌ها با پذیرفتن خیل عظیمی از علاقه‌مندان و مریدان، تأثیرات بسیاری را در زندگی مردم مسلمان گذاشته است و تحول سیاسی، اجتماعی و به ویژه اقتصادی را سبب شده‌اند.

محل دفن یک شخصیت مذهبی - تاریخی، توسعه عمرانی را به همراه داشته و با جذب زائر و توریست، منبع درآمدزایی برای اهالی آن دیار به شمار می‌رود که خود از مصادیق مؤلفه‌های فرهنگی در توسعه و رفاه یک شهر و یا روستا شمرده می‌شود. این مقاله بر آن است تا ضمن بررسی کارکردهای متنوع مزارها و زیارتگاه‌ها به تأثیر خرده فرهنگ‌ها بر توسعه و رفاه اجتماعی در یک منطقه بپردازد.

واژگان کلیدی: مزارها، تبدلات فرهنگی، بقعه، حرم، اماکن مقدس، خرده فرهنگ

*استاد دانشگاه و مسئول بخش مطالعات انسان‌شناسی زیستی مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران

Email: Mansour_43_21@yahoo.com

** دستیار علمی دانشگاه پیام نور مرکز تالش

مقدمه

زیارتگاه‌ها یکی از عناصر اجتماعی، فرهنگی یک قوم و یا یک ملت محسوب می‌شوند. عناصری که نه تنها دارای کارکردهای اجتماعی هستند بلکه جایگاه ویژه‌ای برای بروز رفتارهای فرهنگی خاص و همچنین تبادل‌های فرهنگی نیز به حساب می‌آیند. علت و انگیزه‌هایی برای پیدایی و به وجود آمدن این اماکن مقدس هست که ساختن یک مزار را علاوه بر تمایل‌های مذهبی، دارای انگیزه‌های سیاسی، اقتصادی و روانی نیز می‌سازد. از آنجا که اماکن مقدس در ارتباط مستقیم با فرهنگ یک قوم قرار دارند و فرهنگ نیز زاینده پدیده‌های اجتماعی و اقتصادی، مذهبی، تاریخی و سیاسی همان قوم است؛ بنابراین، می‌توان زیارتگاه‌ها را در ارتباط با تمامی این پدیده‌ها دانست. پیشرفت و توسعه حاصل یک نگرش خاص به عالم است؛ بدون ایجاد یک نگرش خاص پیشرفت و ترقی ممکن نیست و این نگرش خاص بیانگر لزوم وجود یک فرهنگ مناسب برای توسعه است. عامل فرهنگ از جایگاه ویژه‌ای در توسعه برخوردار است و بی‌توجهی و کم‌توجهی به آن تمام برنامه‌های توسعه را با ناکامی مواجه خواهد ساخت؛ بنابراین، باید به صورت خاص رابطه فرهنگ و توسعه را شناخت و در برنامه‌های توسعه بدان توجه کافی مبذول داشت (شرفی، ۱۳۸۸: ۱۸). کارکردهای زیارتگاه‌ها بسیار متنوع و متعدد است به طوری که می‌توان آن را در هشت بخش طبقه‌بندی کرد.

در این مقاله، ضمن بررسی کارکردهای متنوع مزارها و زیارتگاه‌ها به نقش و تأثیر خرده فرهنگ در توسعه‌یافتگی مناطق خراسان و ماوراءالنهر پرداخته شد.

جامعه آماری

تحقیق حاضر در چهار کشور ایران، تاجیکستان، افغانستان و ازبکستان انجام شده است که به صورت نمونه‌گیری شامل ۱۳ مزار به اسامی: شاه قاسم انوار در تربت جام، ملاحسین کاشفی در سبزوار، گنبد هارونیه و سنگ یادبود امام محمد غزالی در توس، میر سید علی همدانی در کولاب تاجیکستان، محمد بشارا در ناحیه پنجکیت تاجیکستان، خواجه اسحاق ختلانی در کولاب تاجیکستان، مولانا یعقوب چرخ‌چی در روستای حلتکو شهر دوشنبه تاجیکستان، مزار شریف در بلخ افغانستان، خواجه عبدالله انصاری در هرات افغانستان، خواجه احرار ولی در سمرقند ازبکستان، خواجه بهاءالدین نقشبند در بخارا ازبکستان، گورمیر و بی‌بی خانم در سمرقند ازبکستان است. از دلایل عمده نمونه‌گیری این ۱۳ مزار به رغم وجود مزارهای متعدد و هم‌عصر در این چهار کشور می‌توان به شهرت، مقبولیت، معماری، معاصر بودن و میزان تأثیرگذاری صاحبان آن مزارها اشاره کرد.

کارکرد مزارها و زیارتگاهها

کارکرد مزارها و زیارتگاهها بسیار متنوع و متعدد و به صورت زیر طبقه‌بندی می‌شود:

کارکرد فرهنگی

فرهنگ از جمله پدیده‌هایی است که به شدت تحت تأثیر مذهب و آیین‌ها و مناسک آن قرار می‌گیرد. فرهنگ ایرانیان پس از فتح ایران از سوی مسلمانان در ارتباطی که با ویژگی‌های فرهنگی جدید پیدا کرده است، تغییرات فراوانی را پذیرفت. به وجود آمدن اماکن مذهبی در بخش‌های مختلف ایران و ماوراءالنهر تغییرات فرهنگی و همچنین رفتارهای فرهنگی خاصی به وجود آورد. افرادی که به مزارها مراجعه می‌کنند، رفتارهای خاصی را بروز می‌دهند که ریشه در آداب و رسوم، اعتقادات، اندیشه‌ها، تفکرات و به طور کلی فرهنگ آنان دارد. مردمی که به زیارتگاهها مراجعه می‌کنند نوعی ارتباط با یکدیگر برقرار می‌کنند که نتیجه این ارتباط می‌تواند به تبادلات فرهنگی منجر شود. این افراد هر کدام ویژگی‌های فرهنگی خود را در معرض دید دیگران قرار می‌دهند و از این طریق، فرهنگ خود را منتقل می‌کنند. از طرف دیگر، با مشاهده رفتارها و ویژگی‌های فرهنگی دیگران از آنان تأثیر می‌پذیرند. ورود اصطلاحات و لغات جدید در زبان فارسی و تاجیکی نیز از جمله کارکردهای فرهنگی زیارتگاههاست؛ مانند: بقعه، حرم، صحن، مزار، مرقد، زائر و زیارت از این مجموعه‌اند. داستان‌هایی که از زندگی اجتماعی و مذهبی امامزاده‌ها و شخصیت‌های مذهبی نقل می‌شود، جنگ‌ها و نبردها، چگونگی مردن و یا به شهادت رسیدن آنان و دوستان و دشمنان‌شان در فرهنگ عامه جای معتبری داشته و یکی از عوامل اصلی در دامن‌زدن به این دوستی‌ها و دشمنی‌هاست. «پس از نفوذ اسلام در ایران ویژگی‌ها و آیین‌های تلفیقی مطرح شد. ترکیب دو عنصر فرهنگی متفاوت با دو فرهنگ با منشأ متفاوت را آیین تلفیقی گویند» (پانوف و پرن، ۱۹۹۰: ۶۸). حضور زائران از پاکستان، هندوستان، ایران و روسیه در مزار میر سید علی همدانی در کولاب و حضور مریدان و پیروان شیخ بهاء‌الدین نقشبند از چین، ترکمنستان، ترکیه، هند، جاوه، ایران، عراق، آلمان، انگلیس، ژاپن، روسیه و تاجیکستان در منطقه قصر عارفان بخارا حلقه‌ای از اتصال و تلفیق افراد با ملیت‌ها و فرهنگ‌های متفاوت را به تصویر می‌کشد که آنان ساعت‌ها حتی روزها در کنار هم آداب زیارت را بجا آورده و به زبان اسلام با هم به گفت و گو و مباحثه می‌پردازند.

کارکرد مذهبی

زیارتگاه‌ها از جمله اماکن مذهبی هستند که پس از ورود اسلام به ایران و ماوراءالنهر در این سرزمین‌ها به وجود آمده‌اند. این جایگاه‌های مقدس یکی از مظاهر ویژه دین اسلام محسوب می‌شوند. مظهری که در طول حیات خود نه تنها کارکرد مذهبی متعددی را برای دین اسلام ارائه کرده است بلکه وظایف مظاهر دیگر اسلامی نظیر مسجد را نیز به نحو مطلوب به انجام رسانیده است. دلایل این ادعا را می‌توان در نقشی که زیارتگاه‌ها در انجام‌دادن اعمال مذهبی مانند: نماز و عبادت معینی در حکم عبادتگاه و نمازخانه و همچنین مرکزی برای تصمیم‌گیری‌های اجتماعی - سیاسی ایفاء می‌کنند، جست و جو کرد. چون که «در سراسر ایران بسیاری از امامزاده‌ها به عنوان جانشین مسجد ایفاء وظیفه می‌کنند» (هیلن براند، ۱۹۸۸: ۲۵). و یا در تاجیکستان و ازبکستان در جوار مزارها شخصیت‌های مذهبی مساجدی احداث شده است که در مجموع جشن‌ها، عزاداری‌ها و دیگر مراسم مذهبی نیز در این اماکن مقدس برگزار می‌شود اگر چه این مراسم از گذشته تا حال دچار تغییراتی شده و در حال حاضر به جرأت می‌توان آنان را جزئی از فرهنگ و آداب و رسوم اقوام ایرانی تاجیکی به حساب آورد اما به دلیل سابقه مذهبی که دارند برگزاری این مراسم در زیارتگاه‌ها از دیگر کارکردهای مذهبی این ابنیه شمرده می‌شوند. ضمن آنکه وجود خانقاه و مدارس علوم دینی در جوار زیارتگاه‌های یاد شده از نکات بارز این بخش به شمار می‌رود که می‌توان به خانقاه منتسب به امام محمد غزالی در گنبد هارونیه توس و خانقاه و مدارس دینی خواجه بهاءالدین نقشبند در بخارا و خواجه احرار ولی در سمرقند اشاره کرد.

کارکرد تاریخی

با توجه به آثار و بناهای باقیمانده از گذشته، تاریخ و سابقه یک قوم به دست می‌آید. یکی از مهم‌ترین این آثار بناهای تاریخی هستند که در هر گوشه از اجزای خود کلیدی نهفته دارند؛ کلیدی که می‌تواند گنج پنهان و گمشده تاریخ بشر را بگشاید. زیارتگاه‌ها با تاریخ و سوابق محلی که در آن قرار گرفته‌اند و یا قومی که حیات و ثبات خود را مدیون آن هستند، عجین شده‌اند و این پیوستگی سبب شده است تا این اماکن مقدس از عناصر مهم تاریخی به شمار روند. غباری که در هر گوشه از آن می‌توان اثری هنری، دستمایه‌ای و جای پای از گذشته‌ها را یافت. «چگونگی ساخت یک امامزاده و تاریخ ساخته‌شدن آن و انگیزه‌هایی که باعث به وجود آمدن آن شده است، روایت‌ها و حکایت‌هایی که در مورد آن نقل می‌شود، همگی به باز شدن گره‌هایی کور و نکات مبهم تاریخ کمک می‌کنند» (خلیل پور، ۱۳۷۷: ۱۵۹). کارکردهای تاریخی زیارتگاه‌ها به دلیل ارتباط و تلفیقی که بین مذهب و فرهنگ یک قوم ایجاد کرده‌اند، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. مجموعه آرامگاهی گورمیر در سمرقند که مدفن امیر تیمور و فرزندانش

به همراه استادش می‌رسید، برکت است و یا مزار و مسجد بی‌بی خانم همسر امیر تیمور گورکانی در سمرقند و بنای هارونیه از جمله آثار تاریخی هستند که به دلیل رعایت آداب زیارت از سوی جمعی مورد مطالعه قرار گرفته است.

کارکرد هنری

هنر پدیده‌ای است که از دیرباز فکر و اندیشه انسان را به خود مشغول کرده است و هنر در جنبه‌های مختلف زندگی انسان شکل گرفته است اما مانند هر پدیده دیگری که در ارتباط با زندگی انسانی قرار می‌گیرد، برای ثبات و دوام خود به تکامل احتیاج دارد و «تکامل یک هنر بر اساس محرک‌های دنیوی و دینی صورت می‌گیرد» (الگ گرابار، ۱۹۹۴: ۴۶).

اسلام با آیین‌ها، اصول و قوانین خود یکی از قوی‌ترین محرک‌های دینی در ایران و آسیای مرکزی محسوب می‌شود. پس از فتح ایران به دست اعراب مسلمان، هنر ایرانی در خدمت دین اسلام قرار گرفت و البته به این معنی که هنر ایرانی تحت تأثیر قوانین اسلامی معنی و مفهوم جدیدی پیدا کرد. مفهومی که با کنار گذاشتن اختلاف و تضادهای هنر ایرانی با دستورات اسلامی و پیوند دادن پدیده‌های مشترک به وجود آمد. این مفهوم در بناهای مذهبی اسلامی به خوبی قابل مشاهده است. از جمله بناهای مذهبی که پس از اسلام در ایران و ماوراءالنهر ساخته شده امامزاده‌ها و آرامگاه‌های عارفان و قدیسان است؛ به طوری که آنان مجموعه‌ای از آثار هنری ایرانی و اسلامی به حساب می‌آیند. مجموعه‌ای که با بهره‌گیری از خاصیت منحصر به فرد دین اسلام یعنی «پذیرش عناصر قومی و محلی و آمیزش با آنها» (جنسن، ۱۹۹۰: ۱۹۱). به وجود آمده است. بناهای مذهبی همچون مساجد و مزارها از مراکز مهم خلق آثار هنری شمرده شدند. مراکزی که نه تنها مکان مناسبی برای حفظ آثار هنری بودند، بلکه هنر اسلامی را نیز معرفی می‌کردند. زیارتگاه‌ها با کارکردهای هنری خود مفاهیم اسلامی را با زبان هنر، تصویر و رنگ به دیگران منتقل می‌کنند. کاشی‌کاری‌ها، آجرچینی‌ها، گچ‌بری‌ها، آیینه‌کاری‌ها، نقاشی، حکاکی، کنده‌کاری و... همگی زبان گویای هنر ایرانی و اسلامی هستند. آنچه که موجب خرسندی در حین تحقیق شد، وجود موزه‌ها در مجموعه آرامگاهی بود که تعداد قابل توجهی از زائران و توریست‌های داخلی و خارجی را به سمت خود معطوف ساخته بود و این امر به خوبی می‌تواند در راه بسط و گسترش فرهنگ غنی اسلامی و معرفی شخصیت‌های عرفانی و مذهبی و شناساندن مناطق مورد نظر گام‌های اساسی و مهمی را بردارد و با توجه به خلق آثار هنری همچون نقاشی، مینیاتور، خطاطی و تذهیب که معمولاً برای تزیین موزه‌ها و شکل‌دادن به ویتترین‌ها و قاب‌های موجود از آن استفاده می‌کنند، ضمن معرفی استعدادها و شاهکارهای هنرمندان بومی و محلی، همراهی این آثار با فرهنگ و تمدن اسلامی از نکات جالب توجه است. در مزارها میر سید علی همدانی در کولاب و خواجه بهاء‌الدین نقشبند در بخارا وجود دو موزه

از اقدامات مثبت متولیان امر در این خصوص خبر می‌دهد. ضمن آنکه در سبزوار سازمان میراث فرهنگی این شهرستان ضمن بازسازی مزار ملاحسین کاشفی به منظور حفظ، این اثر، ساختمان اداری میراث فرهنگی را نیز در محوطه مزار احداث کرده است و نظارت مستمری را در مراقبت و نگهداری از این بنای آرامگاهی به انجام می‌رساند.

کارکرد روان‌شناسی

انسان مجبور است برای زندگی و حیات خود با مشکلات و سختی‌هایی که بر سر راهش قرار می‌گیرند به مبارزه برخیزد، اما قهرمان این نبرد همیشه انسان نیست. هنگامی که انسان نتواند بر مشکلات زندگی فائق آید به واسطه عواطف و احساسات خود دچار نوعی پریشانی روانی می‌شود و این پریشانی می‌تواند روح و روان او را تحت تأثیر خود قرار دهد و انسان را آزرده کند. «بر طبق تحقیقات روان‌شناسی راه‌هایی برای از بین بردن این آزرده‌گی روح و روان وجود دارد که یکی از این راه‌ها تخلیه روانی است. دین و مذهب از جمله پدیده‌هایی هستند که توانایی آرامش روحی انسان‌ها را در خود نهفته دارند» (خرم‌شاهی، ۱۳۷۲: ۲۹۱).

زیارتگاه‌ها به واسطه اعتباری که از نظر مذهبی در بین مردم دارند، از مکان‌های مناسبی برای تخلیه روحی و روانی به حساب می‌آیند. فضای مزارها، فضای روحانی است؛ فضایی که می‌تواند عواطف انسانی را تحریک کند و او را وادار سازد در برابر مشکلات عکس‌العمل‌هایی خلاف زندگی عادی خود بروز دهد. انسان با عکس‌العمل‌هایی همچون راز و نیاز و یا گریه و زاری، روان درمانی و تخلیه می‌شود و با امید به اینکه قدرتی برتر برای حفظ و نگهداری آنان وجود دارد، به زندگی خود ادامه می‌دهد. کارکردهای روان‌شناسی زیارتگاه‌ها، کارکردهایی است که بر روح و روان انسان اثر می‌گذارد و این اثرگذاری‌ها به حدی قوی و نیرومند است که به عنوان یکی از اماکنی که مراجعه به آنها آخرین امید و توسل محسوب می‌شود، در بین فرهنگ مردم ما شناخته شده است؛ هر چند که انسان از بدو آفرینش در برابر حوادث طبیعی نیاز به نیروی مافوق و برتر را در خود احساس می‌کرد؛ نیرویی که بتواند او را از حوادث و بلاها و مشکلات و سختی‌ها حفظ کند. آنچه که توانست این نیاز انسان را برآورده سازد، دین و مذهب بود، اما برای اطمینان بیشتر به یک مکانی مادی و ملموس نیاز داشت تا در کنار آن به آرامش روحی و قلبی دست یابد و در همان جا با معبود خود راز و نیاز کند؛ به همین دلیل، پرستشگاه و اماکن مذهبی را برای این کار ساخت. زیارتگاه‌ها را ساخت، تا مکانی برای آرامش روحی و قلبی و فروکش کردن هیجان‌ها و اضطراب‌های درونی انسان‌ها باشد. زائران اطمینان قلبی دارند که هرگز تنها نیستند و قدرتی مافوق آنان وجود دارد که همواره حی و حاضر هست و توان برآوردن همه نیازهای بشری را داراست؛ بنابراین، «با توسل و استغاثه به درگاه او و ریختن اشک شوق از داشتن چنین تکیه‌گاهی مطمئن با اشک نیاز به حل مشکلات‌شان یا اشک داشتن امید به

گشوده شدن گره مسائلشان، تخلیه روانی می‌شوند و آرامش روحی به دست می‌آورند» (جهانی، ۱۳۷۵: ۲۴۱).

در خواست شفاعت زائران در جوار مزار شخصیت‌های دینی و معنوی نباید این‌گونه تلقی شود که زائر این تقاضا را از صاحب آرامگاه داشته باشد و از او حاجت طلبد و در حالی که وی به دلیل قرب و منزلتی که صاحب مزار با توجه به جایگاه ارزشمند خود در نزد خداوند دارد، او را واسطه حاجت خود می‌کند تا پروردگار عالم به دلیل اعتبار صاحب مزار گشایشی در مشکلات فرد زائر بنماید. در اغلب زیارتگاه‌های مورد پژوهش، این موضوع مشهود بود به شکلی که در دو مزار خواجه احرار ولی و خواجه بهاءالدین نقشبند، متولیان امر مدام به زائران تذکر می‌دادند که فقط از خداوند حاجت بخواهید و لا غیر.

کارکرد سیاسی

شاید یکی از مهم‌ترین علل به وجود آمدن زیارتگاه‌ها را می‌توان در پدیده‌های سیاسی جست و جو کرد. ایجاد امامزاده در ایران نوعی اعتراض به اعراب مسلمانی بود که پس از ظهور اسلام، ایران را فتح کردند و در طول حکومت خود، فشارهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی را بر ایرانیان اعمال کردند و «امامزاده‌ها را به عنوان سمبل تمایلات سیاسی و مذهبی به وجود آوردند» (هیلن براند، ۱۹۸۸: ۲۵). اماکن مقدس همواره موجب برتری سیاسی یک منطقه نسبت به مناطق دیگر بوده‌اند. وجود یک زیارتگاه در بالای تپه مشرف به یک روستا موقعیت سیاسی آن روستا را نسبت به روستاهای دیگر برتری می‌بخشد و شاید یکی از دلایلی که در اکثر روستاهای ایران و بعضاً تاجیکستان، افغانستان و ازبکستان زیارتگاهی وجود دارد، همین امر باشد. در تحقیقات، دقیقاً این نکته نمایان بود روستاهایی که زیارتگاهی در داخل خود داشتند، روستاهای هم‌جوار را به لحاظ مختلف تحت الشعاع قرار می‌دادند و از قرب و منزلت بالاتری در بین مردم برخوردار بودند. به عنوان نمونه، می‌توان به روستای حلتکو در نزدیکی شهر دوشنبه پایتخت تاجیکستان اشاره کرد که به واسطه وجود مزار مولانا یعقوب چرخ‌چی از شهرت و منزلت بالاتری نسبت به روستاهای هم‌جوار بهره‌مند است یا روستای خواجه اسحاق کولاب با مزار خواجه اسحاق ختلائی، روستای لنگر تربت جام با مزار شاه قاسم انوار و منطقه گذرگاه هرات با مزار خواجه عبدالله انصاری با روستاها و مناطق هم‌جوار متفاوت بوده و از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند.

کارکرد اجتماعی

زیارتگاه‌ها در ساخت، بافت، روابط و قوانین اجتماعی نقش مهمی داشتند و هم اکنون نیز این نقش را دارا هستند. «یکی از کارکردهای اجتماعی زیارتگاه، نقشی است که آنها

به عنوان پناهگاهی برای مظلومان و ستمدیدگان و یا توبه‌کنندگان و بازنشستگان ایفاء کرده‌اند. این نقش، از بست نشستن روحانیون برای احیای قوانین اسلامی تا پناهنده شدن اشرار برای گرفتن تأمین جانی قابل بررسی است» (مدنی، ۱۳۷۰: ۳۸-۳۹). زیارتگاه‌ها به دلیل قدرت و اعتبار اجتماعی که دارند، به عنوان مرکزیت یک منطقه، بافت مسکونی و تجاری منطقه را در اطراف خود متمرکز می‌کنند و یا با «تحت‌الشعاع قرار دادن فعالیت‌های اجتماعی و اقتصادی، منطقه را به یک شهر زیارتی تبدیل می‌کنند» (سلطان‌زاده، ۱۳۷۳: ۴۵). در سال‌های اخیر مسیر شهر بخارا تا مجموعه آرمگاهی خواجه بهاء‌الدین نقشبند به طول ۱۲ کیلومتر از سوی دولت ازبکستان آسفالت شده است و به صورت اتوبان چهار بانده برای استفاده زائران و توریست‌های داخلی و خارجی مشاهده می‌شود.

کارکرد اقتصادی

وجود یک زیارتگاه در رشد و توسعه اقتصادی یک منطقه می‌تواند نقش عمده‌ای را ایفاء کند. حضور زائران و هزینه‌هایی که در آن محل متحمل می‌شوند، نذوراتی که پرداخت می‌شود (در کنار سایر کمک‌های دولتی و خیرین) در به‌سازی و بازسازی منطقه و زیارتگاه تحولی ایجاد می‌کند و شرایط اقتصادی آنجا را متحول می‌سازد. کارکردهای اقتصادی یک زیارتگاه را باید در اعتبارات مالی آن جست‌وجو کرد. افرادی که به این اماکن معنوی مراجعه می‌کنند، هدایای نقدی و غیرنقدی خود را به زیارتگاه پیشکش می‌کنند تا صرف امور لازم شود یا به اهلش سپرده شود. علاوه بر این، این‌گونه اماکن معمولاً دارای بناها و زمین‌های وقفی فراوانی هستند که وجود این نوع موقوفه به اعتبار اقتصادی زیارتگاه کمک می‌کند. «وجود یک زیارتگاه به دلیل مراجعه افرادی که برای زیارت امامزاده می‌آیند و مخارجی را که برای این کار متقبل می‌شوند و همچنین هدایایی که به این مکان مقدس پیشکش می‌کنند، همگی در رشد و توسعه اقتصادی منطقه نقش مهمی دارند. بخش عمده‌ای از درآمد زیارتگاه صرف فعالیت‌های اقتصادی می‌شود که این مسئله به رشد و توسعه اقتصادی منطقه کمک می‌کند^۱». اختصاص نذورات بعضی از زیارتگاه‌ها به نوادگان و یا مستحقان، در زندگی آنان تأثیرات مثبتی را به همراه دارد که موجبات رهایی از فقر و هلاکت اینان را فراهم می‌سازد. همچنین در روزهای خاص، وجود بازار و دستفروش‌ها که کالای مورد نیاز و ضروری زائران را به معرض فروش می‌گذارند، یکی دیگر از کارکردهای مهم اقتصادی این اماکن مقدس به شمار می‌رود. می‌توان از دستفروش‌ها و فروشگاه‌های موجود در جوار هارونیه، مزار

۱. اماکن متبرکه شهر کاشان، ص ۱۶۴

خواجه بهاءالدین نقشبند، میرسید علی همدانی و محمد بشارا نام برد؛ ضمن آنکه دریافت وجه ورودیه در مزار بی بی خانم و مجموعه گورمیر در سمرقند و هارونیه در توس برای ترمیم و بازسازی مزارات از جمله این کارکردها به شمار می‌رود. تا چند سال پیش مردم محلی مراسم مذهبی خود را در بنای هارونیه برگزار می‌کردند، ساعت‌ها در این محل به عبادت و نیایش می‌پرداختند ولی در حال حاضر، با بازسازی و مرمت و محوطه‌سازی، این بنا به عنوان یک اثر تاریخی و تفرجگاه مورد بازدید عموم قرار می‌گیرد تا اغلب اوقات خانواده‌ها با بساط ناهارشان ساعت‌ها در محوطه این بنا به استراحت مشغول شوند. محوطه آرامگاه مولانا حسین کاشفی در سبزوار مشجر است و از سه طرف دیوارکشی و از طرف خیابان نرده‌گذاری شده است و این بنا آمیزه‌ای از معماری کهن و نو بوده و سایه‌روشن دیوارها دورنمای زیبایی به وجود آورده است. این آرامگاه به دلیل قرار گرفتن در مسیر زائران مرقد امام رضا (ع) در ایام مختلف پذیرایی جمعیت کثیری از زوار بوده که باعث رونق اقتصادی اهالی محل شده است. وجود مزار میر سید علی همدانی در یکی از خیابان‌های اصلی و پر تردد شهر کولاب در محوطه وسیعی با درختان و گل‌های رنگارنگ فضا سازی شده و آن را بیشتر به یک باغ یا تفرجگاه شبیه ساخته که عامل چشم انداز زیبای شهر کولاب است. در محوطه زیارتگاه موزه تاریخ و فرهنگ کولاب قرار دارد و برای زائران که از کشورهای مختلف همچون ایران در آنجا حضور می‌یابند، جلب توجه می‌کند. در ذیل عکس میر سید علی در دیوار موزه این دو بیتی با خط فارسی نگاه‌ها را به آن سمت معطوف می‌کند:

پرسید عزیزی که علی اهل کجایی گفتم به ولایت علی کز همدانم
نی زان همدانم که ندانند علی را من زان همدانم که علی را همه دانند

در سال‌های اخیر مسیر ۱۲ کیلومتر شهر بخارا تا مجموعه آرامگاهی خواجه بهاءالدین نقشبند از سوی دولت ازبکستان آسفالت شده است و بیشتر به یک خیابان چهار بانده و عریض شهری شباهت دارد. خواجه بهاءالدین به دلیل رهبری فرقه نقشبندیه مریدانی در کشورهای مختلفی همچون هند، چین، ترکستان، ترکیه، جاده اندونزی، کردستان ایران و عراق، آلمان، انگلیس، ژاپن، روسیه و تاجیکستان دارد که برای زیارت مقبره وی به بخارا می‌آیند. این حضور پر تعداد عامل رونق اقتصادی شهر بخارا و توسعه مجموعه آرامگاهی می‌شود. مجموعه بزرگ آرامگاهی خواجه بهاءالدین نقشبند از یک محوطه بسیار وسیع با حدود تقریبی ۳۰ هکتار تشکیل شده است که اغلب آن از سوی اهالی فرغانه گل کاری و درختکاری و آباد گشته و به وضعیت کنونی درآمده است. این مجموعه با محوطه‌ای وسیع و اطاق‌ها و امکانات موجود پذیرای زائران فراوانی از اقصی نقاط جهان به ویژه کشورهای آسیای مرکزی بوده و میزبان توریست‌ها و سیاحان خارجی است. خواجه احرار ولی به عنوان شیخ بزرگ سلسله

نقشبندیه نقش بسیار مهمی را به لحاظ سیاسی - مذهبی و حتی اقتصادی در آسیای میانه ایفاء می‌کند. وی به شیخ ثروتمند و متمول شهره بود و کاروانسراها، مغازه‌ها، حمام‌ها، زمین‌ها و املاک متعددی در اختیار داشت؛ به طوری که در حال حاضر، مسجد و مزار وی و جمعی از بستگانش در ملک شخصی او در شهر سمرقند قرار دارد. در حال حاضر، املاک وقفی خواجۀ احرار ولی، اثرات مثبت بیشماری در اقتصاد شهر و زندگی مردم آن دارد. درآمد قاریان در مزار مولانا یعقوب چرخ‌چی در شهر دوشنبه که هنگام طواف زائران قرآن تلاوت می‌کنند نیز از زمره اثرات اقتصادی مزار است. همه ساله با برافراشتن علم مبارک زیارت شاه اولیاء و مراسم عید گل سرخ هزاران نفر از سرتاسر افغانستان برای شرکت در این آیین ملی و دینی خود را به مزار شریف می‌رسانند و به همین دلیل مهمانخانه‌ها، مسافرخانه‌ها و چایخانه‌ها را شهریان مزار در ماه حوت برای استقبال از مهمانان آماده می‌کنند. پارک روضه، جاده‌ها و ساختمان‌های پیرامون آن تزیین و چراغان می‌شود. در شب سال نو هزاران زن و مرد، پیر و جوان در پارک روضه زیارت سخی جمع می‌شوند و شب را با خوشی و شادمانی بی‌صبرانه در انتظار ورود نوروز و برافراشتن علم مبارک شاه اولیاء به پایان می‌رسانند.

نتیجه‌گیری

گرایش‌های مردم به واسطه انگیزه‌های درونی و احترام غیرقابل توصیف آنان به زیارتگاه‌ها و مزارها، حضور پررنگ و چشمگیر مریدان و علاقه‌مندان به این اماکن مقدس اسلامی را سبب شده و میزان تأثیرپذیری آنان از شخصیت‌های دینی مدفون شده را دو چندان کرده است. اولین نتیجه در پژوهش انجام‌شده دستیابی به جایگاه زیارتگاه‌ها در بین زائران است که برای رفع حوائج مادی و معنوی و تقویت روحی و آموزش الهی به زیارت آن بقعه‌های متبرکه مشرف می‌شوند که نمودار تأثیر فرهنگ مذهبی در بین مردم است و بعد دیگر ایجاد جاذبه‌های مختلف اقتصادی، فرهنگی و رفاهی در این کشورهاست که به سبب وجود مزارات و زیارتگاه‌ها مهاجرپذیر بوده و سالانه تعداد بیشماری از زائران و گردشگران داخلی و خارجی را پذیرا هستند. از تحقیقات به عمل آمده این نتیجه حاصل شد که زیارتگاه‌ها ویژگی خاصی را در ارتباط با زندگی مردم ایجاد کرده‌اند، به رغم وجود کارکردهای بسیار متنوع و متعدد این اماکن مقدس، نقش حیاتی و کلیدی در توسعه و پیشرفت و آبادانی منطقه دارند و تأثیرات شگرفی بر زندگی آحاد مردم بر جا می‌گذارند. این اثربخشی مهم از خرده فرهنگ‌های موجود در جامعه است که بی‌شک پیوند ناگسستنی مردم را بیش از پیش نمایان می‌سازد. در این بین، مسئولیت خطیری بر دوش اهل فن همواره سنگینی می‌کند که برای حفظ میراث گران‌بهای گذشته و ثبت و معرفی هویت ملت مسلمانان باید همچنان در دامنه و قلمرو تحقیقات گام‌های اساسی برداشت.

منابع

- الیاده، میرچا (۱۳۸۴). *اسطوره بازگشت جاودانه*. ترجمه دکتر بهمن سرکاراتی، تهران: انتشارات طهوری.
- پانوف، میشل و پرن میشل (۱۳۸۲). *فرهنگ مردم شناسی*. ترجمه دکتر اصغر عسکری خانقاه، تهران: نشر ویس.
- جنسن، هـ - و (۱۹۹۰). *تاریخ هنر*. ترجمه پرویز مرزبان، تهران: سازمان انتشارات آموزش انقلاب اسلامی.
- جهانی، نسرین (۱۳۷۵). *گذری بر فرهنگ زیارت*. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.
- خرمشاهی، بهاءالدین (۱۳۷۲). *دین پژوهی*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- خلیل پور، زهرا (۱۳۷۷). *اماکن متبرکه شهر کاشان*. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.
- رفیع پور، فرامرز (۱۳۸۵). *تکنیک‌های خاص تحقیق در علوم اجتماعی*. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- سلطان‌زاده، حسین (۱۳۷۳). *تأثیر اسلام در ساخت شهر*. مجله معماری و شهرسازی، دوره پنجم، شماره ۲۵.
- شرفی، محمدرضا و شهربانو خشکاب (۱۳۸۸). *بررسی متقابل فرهنگ و تکنولوژی*. ماهنامه مهندسی فرهنگی، شماره ۳۳، ۳۴.
- فرید، محمد صادق (۱۳۸۰). *مبانی انسان شناسی*. تهران: دانشگاه تهران.
- فکوهی، ناصر (۱۳۸۶). *انسان شناسی شهری*. تهران: نشر نی.
- فکوهی، ناصر (۱۳۸۱). *تاریخ اندیشه و نظریه‌های انسان شناسی*. تهران: نشر نی.
- گرابار، الگ (۱۳۷۳). *مسجد نمونه هنر دینی در اسلام*. ترجمه محمد سعید رهنمایی کاشانی، فصلنامه هنر، شماره ۲۶.
- گل محمدی، احمد (۱۳۸۱). *جهانی شدن، فرهنگ و هویت*. تهران: نشر نی.
- مدنی، ملاعبدالرسول (۱۳۷۰). *تاریخ اشرار کاشان*. کاشان: انتشارات مرسل.
- هیلم براند، رابرت (۱۹۸۸). *مقابر*. ترجمه کرامت اله افسر، تهران: ارشاد اسلامی، چاپ اول.

Gross, Joann (2003) multiple roles and perceptions of sufishikh symbolic statements of political and religious authority, New York university.

Sperling, M. (2001). Globalization versus global education.